

УДК 342.001

І. В. Людвик

**ЗАСОБИ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ ЯК
ІНСТИТУТ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА:
КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ**

У статті досліджено особливості конституційно-правового статусу засобів масової інформації (ЗМІ) як інституту громадянського суспільства. Визначено конституційно-правові засади функціонування ЗМІ в Україні та зарубіжних державах і робиться висновок про те, що ЗМІ на сьогодні здійснюють важливу для громадянського суспільства функцію щодо контролю за діяльністю органів публічної влади і їх посадових осіб, а також висвітлення цінностей і цілей діяльності громадянського суспільства. Здійснено правову характеристику ЗМІ як інституту громадянського суспільства.

Ключові слова: *засоби масової інформації (ЗМІ), конституційно-правовий статус ЗМІ, громадянське суспільство, інститут громадянського суспільства, ЗМІ як інститут громадянського суспільства.*

Постановка проблеми. На сучасному етапі цивілізаційної історії людства конституціоналізм, конституційні ідеали та ідеали стали загально визнаними суспільними цінностями, мірилом рівня демократизму тієї чи іншої держави, а відтак – перспектив її подальшого розвитку. Поширенню ідей та ідеалів конституціоналізму значною мірою сприяють глобалізаційні процеси, посилення яких стає особливо відчутним у ХХІ ст.

Погодимось з К.С. Гаджієвим, що «винахід радіо в кінці ХІХ ст. радикальним чином назавжди змінило механізм висвітлення інформації, зробило можливим передавати її через державні кордони й на далекі відстані без необхідності фізичної присутності» [2, с. 317]. А період після появи по ІІ світовій війні телебачення поклав початок «ери телебачення», яка не затьмарилася й нині. А ХХІ ст. ознаменувалося не лише всеосяжністю глобальної інформаційної системи *Internet*, а й феноменом «інформаційної втоми», який уперше був розглумачений у 2009 р. в «Оксфордському словнику» [3, с. 429].

Водночас нині для більшості країн світу та їх населення доступною є інформація про новели конституційного законодавства, найбільш важливі конституційні події та інші конституційно-правові явища як у середині самої держави, так і за її межами. До поширення вказаної інформації причетні національні та міжнародні засоби масової інформації (ЗМІ), які в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. стали важливими суб'єктами конституційних правовідносин. Ураховуючи сфери легітимної діяльності ЗМІ та їх вплив на сучасні конституційні процеси, ЗМІ прийнято вважати «сторожовими псами» демократії та важливим інститутом громадянського суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам розвитку та функціонування громадянського суспільства в конституційному праві приділяється значна увага (Ю.Г. Барабаш, О.С. Лотюк, В.Ф. Нестерович, О.В. Скрипнюк, В.Л. Федоренко та ін.). Так само зберігає актуальність у дослідженнях українських учених-конституціоналістів (О.В. Кашлій,

О.В. Нестеренко, Т.М. Слінько та ін.) питання конституційних засад діяльності ЗМІ. Натомість питання особливості конституційно-правового статусу ЗМІ як інституту громадянського суспільства зберігає свою актуальність і новизну в юридичній науці.

Формування цілей. Мета наукової статті полягає у формуванні концепції особливостей конституційно-правового статусу ЗМІ як інститутів громадянського суспільства, а також в обґрунтуванні пропозицій щодо удосконалення конституційної правотворчої та правозастосовної практики забезпечення діяльності ЗМІ в інтересах громадянського суспільства.

Виклад основного матеріалу. Виникнення та поширення інформації, а також її соціалізація, від початку цивілізаційної історії людства до сьогодення, зумовлювалася щонайменше двома чинниками – науково-технічним прогресом і потребою громадянського суспільства. Так, відомий американський популяризатор науки Дж. Глік у своїй роботі «Інформація. Історія, Теорія. Потік» пише: «У період розквіту друкарського верстака, телеграфу, друкарських машинок, телефону, радіо, комп'ютерів та інтернету кожен раз, нібито технологічний прорив трапився вперше, починалися розмови про те, що на людські комунікації покладено новий тягар: з'явилися нові складнощі, нові суперечності й інші крайнощі» [3, с. 424]. Але розвиток інформації та комунікацій спонукав до виникнення своєрідних провайдерів між джерелами й споживачами інформації – засобів масової інформації (ЗМІ). Із часом їх статус і конституційні засади та гарантії діяльності було закріплено в міжнародних документах і національних конституціях, уключаючи й Конституцію України.

Перші згадки про свободу слова та ЗМІ, власне, збігаються з утвердженням конституційних актів. Так, Декларація прав людини і громадянина, прийнята Національною Асамблеєю Франції 26 серпня 1789 року, яка донині зберігає чинність і є складовою Конституції Франції в Статті XI визначає: «Вільне висловлення думок є одним з найдорожчих прав людини; кожний громадянин через це може висловлюватися, писати й друкувати вільно, під загрозою відповідальності лише за зловживання цією свободою у випадках, передбачених законом» [7, с. 70].

Навіть у Російській імперії другої половини XIX – на початку XX ст., світоглядно далекий від західних цінностей і конституційних свобод, положення про друк надихнуло тогочасних правознавців на оптимістичні прогнози розвитку цієї держави. Зокрема, К.К. Арсенєв у роботі «Законодавство про друк» (1903 р.) доходить висновку, що «свобода друку, свобода совісті, особиста недоторканність - ось три блага, потреба в яких відчувається все більше й більше, у міру того, як зростає в ширину та глибину, з одного боку, повага до людини, до її гідності, до її права на самостійну думку, з іншого – усвідомлення солідарності між громадянами. Той вид свободи, якому присвячена ця книга, відіграє таку ж роль у громадському житті, як світло – у житті органічного світу» [1, с. 262-263]. І хоча саме Російська імперія «подарувала» світу найбільш жорсткі форми цензури й репресій незалежних ЗМІ, але усвідомлення

тогочасними російськими правознавцями цінностей свободи слова та боротьба за них є показовими.

У другій половині ХХ ст. право на свободу слова та вільне поширення інформації закріплює Загальна декларація прав людини 1948 р. й інші міжнародні правозахисні договори. Зокрема, Загальна декларація прав людини встановлює, що кожен має право на свободу переконань і їх вільне вираження, що включає «свободу безперешкодного дотримання своїх переконань і свободу знаходити, отримувати й поширювати інформацію й ідеї будь-якими засобами й незалежно від державних кордонів» [6].

Пізніше положення про свободу слова, інформації та ЗМІ отримали свій розвиток в інших універсальних і спеціальних міжнародних документах. Зокрема, у положеннях Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, Декларації про свободу вираження поглядів та інформації, Декларації про основні принципи, що стосуються внеску ЗМІ в зміцнення миру й міжнародного взаєморозуміння, у розвиток прав людини й у боротьбу проти расизму й апартеїду та заохочення до війни тощо. Назва останньої декларації, на наш погляд, указує на поліфункціональність ЗМІ на міжнародній арені.

Водночас нині конституційні засади й гарантії діяльності ЗМІ усе частіше стають предметом регулювання національних конституцій. Так, ст. 14 Конституції Польщі закріплює, що ця держава «гарантує свободу преси та інших засобів масової інформації», а Конституція Бразилії містить самостійну главу «Суспільні засоби комунікації», що стосується регулювання діяльності всіх медіа в державі [7, с. 174, 511-512]. Натомість Конституція України, подібно більшості конституцій країн світу, не визначає самостійну правосуб'єктність ЗМІ, але закріплює право кожного «вільно збирати, зберігати, використовувати й поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб - на свій вибір» [8].

Але, чи обмежується на сьогодні роль сучасних медіа лише «збиранням, зберіганням і поширенням інформації»? Очевидно, що ні. На наш погляд, ЗМІ на сьогодні утвердилися як самостійні суб'єкти конституційно-правових відносин і стали частиною політичного й громадського ландшафту більшості держав світу.

Сучасні правознавці по-різному визначають мету, завдання та функції сучасних ЗМІ в суспільстві та державі. Свого часу К.С. Гаджиев відзначав, що сучасні дослідники характеризують ЗМІ пишними титулами «великий арбітр, четверта гілка влади, поряд із законодавчою, виконавчою та судовою» [2, с. 316]. Подібні епітети мають переважно оціночний характер.

Американські ж учені К. Вольгмер і Г. Раунслі, визначаючи роль ЗМІ в сучасному світі, виокремлюють такі дві їх основні функції: а) утворення форуму (платформи) для публічних політичних дискусій, свого роду «ринку ідей (*marketplace of ideas*)», обґрунтованого свого часу ще Дж. Стюартом «Про свободу»; б) «сторожа (*watchdog*)», або ж захисника громадян від держави та примушувача уряду до відповідальності та прозорості [4, с. 402-403]. Щодо

останньої функції, то вона, на наш погляд, указує на призначення ЗМІ в державі та суспільстві. Тобто, дозволяє зробити висновок про те, що ЗМІ є важливим складником громадянського суспільства.

Не вдаючись до поглиблення дискурсу про сутність і зміст громадянського суспільства, погодимося, що громадянське суспільство є системою самостійних відносин між незалежними від держави суб'єктів (громадян, громадськості та інститутів громадянського суспільства), діяльність яких спрямована на розвиток і захист конституційних прав і свобод людини [10, с. 181]. У цьому сенсі ЗМІ слід віднести до самостійних інститутів громадянського суспільства.

Такий висновок підтверджує й зміст Конституції України, пункт 11 частини першої ст. 92 якої унормовує, що тільки Законами України визначаються: «засади утворення й діяльності політичних партій, інших об'єднань громадян, засобів масової інформації» [8]. Тобто, ЗМІ законодавець поставив в один логічний ряд з політичними партіями й об'єднаннями громадян.

Так само самостійна правосуб'єктність ЗМІ визначена й у «Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади», затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 5 листопада 2008 року № 976. Ідеться про виокремлення такого самостійного інституту громадянського суспільства як «недержавні засоби масової інформації (ЗМІ)» [9].

До того ж, виокремлення ЗМІ як самостійного інституту громадянського суспільства спостерігаємо й у відповідних міжнародних документах, які визначають стандарти розвитку громадянського суспільства. До прикладу, у Документі Копенгагенської наради Конференції з людського виміру НБСЕ від 29 червня 1990 року «журналістика, незалежні ЗМІ, інтелектуальне й культурне життя» віднесено до самостійної групи компетенцій інститутів громадянського суспільства [5].

Разом з тим, при позначенні ЗМІ, як інститутів громадянського суспільства, у чинному законодавстві та міжнародних документах використовується категорія «незалежні ЗМІ» або «недержавні ЗМІ». При цьому, якщо «недержавні ЗМІ» чітко вказує на незалежність ЗМІ від держави та її органів, то «незалежні ЗМІ», на наш погляд, є більш широкою категорією й передбачає незалежність таких ЗМІ не лише від держави, а й від політичних партій. Хоча питання про віднесення партійних ЗМІ, рівно як і політичних партій, до інститутів громадянського суспільства має доволі дискусійний характер.

Не менш проблемним є й питання про те, чи всі ЗМІ є інститутами громадянського суспільства? Адже, у широкому сенсі, до ЗМІ відносять не лише медіа, а й звукозаписи й відеозаписи, рекламні щити тощо, тобто не лише суб'єкти, а й матеріальні об'єкти фіксації інформації. Останні, за визначенням, не можуть бути «інститутами громадянського суспільства».

Висновки. Отже, можна дійти висновку, що ЗМІ як інститут громадянського суспільства – це преса, радіо, телебачення, глобальна мережа Інтернет та інші незалежні від держави суб'єкти, які вільно збирають, зберігають використовують і поширюють інформацію усно, письмово або в інший спосіб - на свій вибір, з метою висвітлення актуальних для громадян і громадянського суспільства проблем суспільного життя та забезпечують громадський контроль за діяльністю органів публічної влади та їх посадових осіб.

Запропонована дефініція не вичерпує проблематики дослідження ЗМІ як інституту громадянського суспільства. Вимагають відповіді питання про завдання та функції таких ЗМІ, особливості їх конституційної правосуб'єктності, зокрема в частині організаційно-правових форм і гарантій їх діяльності тощо. Не менш актуальною для науки конституційного права залишається проблема дослідження громадського телебачення та соціальних мереж тощо.

Використані джерела:

1. Арсеньев К.К. Законодательство о печати / А.А. Арсеньев. – С.П-б. : Типо-Литография Ф. Вайсберга и П. Гершунина, 1903. – 263 с.
2. Гаджиев К.С. Введение в политическую науку : учебн. ; 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Изд. Корпорация «Логос», 1997. – 544 с.
3. Глик Дж. Информация. История. Поток / Джеймс Глик ; пер. с англ. М. Кононенко. – М. : Изд-во АСТ : CORPUS, 2016. – 576 с.
4. Демократизация : учебн. пособ. / сост. и науч. ред. : К. В. Харпфер, П. Бернхаген, Р. Ф. Инглхарт, К. Вельцель ; пер. с англ. под науч. ред. М. Г. Миронюка ; предисл., сост. указателя М. Г. Миронюка ; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». – М. : Изд. дом Высшей школы экономики, 2015. – 708 с.
5. Документ Копенгагенської наради Конференції з людського виміру НБСС від 29 червня 1990 року // Международные акты о правах человека. Сборник документов. – М. : НОРМА-ИНФРА-М, 1998. – С. 653-654.
6. Загальна декларація прав людини : прийнята та проголошена резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року № 217 А (III) // Офіційний вісник України. – 2008. – № 93. – Ст. 3103.
7. Конституції зарубіжних країн : навч. посібн. / авт.-упоряд.: В. О. Серьогін, Ю. М. Коломоєць, О. В. Марцеляк та ін. / за заг. ред. В. О. Серьогіна. – Х. : Вид-во «ФІНН», 2009. – 664 с.
8. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
9. Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади : Постанова Кабінету Міністрів України від 5 листопада 2008 року № 976 // Офіційний вісник України. – 2008. – № 86. – Ст. 100.
10. Федоренко В.Л. Конституційне право України : підручник ; До 20-ої річниці Конституції України та 25-ої річниці незалежності України / В.Л. Федоренко ; Національна академія державного управління при Президентіві України. – К. : Вид-во «Ліра», 2016. – 616 с.

Стаття надійшла до редколегії 30.11.2016

Людвик И.В. Средства массовой информации как институт гражданского общества: конституционно-правовые аспекты

В статье осуществляется исследование особенностей конституционно-правового статуса средств массовой информации (СМИ) как института гражданского общества. Определяются конституционно-правовые основания функционирования СМИ в Украине и зарубежных государствах и сделано вывод о том, что СМИ сегодня осуществляют важную для гражданского общества функцию по контролю за деятельностью органов публичной власти и их должностных лиц, а также освещения ценностей и целей деятельности гражданского общества. Осуществляется правовая характеристика СМИ как институтов гражданского общества.

Ключевые слова: *средства массовой информации (СМИ), конституционно-правовой статус СМИ, гражданское общество, институт гражданского общества, СМИ как институт гражданского общества.*

Lydvik I.V. The media as an institution of civil society: the constitutional and legal aspects

The article is to study the characteristics of constitutional and legal status of the media as an institution of civil society. Identify the constitutional and legal framework of the media in Ukraine and foreign countries and concludes that the media today exercise important for civil society function to control the activities of public authorities and their officials, as well as highlighting the values and objectives of civil society. Active legal description of the media as an institution of civil society.

It is claimed that at the present stage of civilization history constitutionalism, constitutional ideals and ideals have become generally accepted social values, a measure of the level of democracy of a country, and therefore - the prospects for its further development. The spread of ideas and ideals of constitutionalism significantly contribute to globalization, increased which is particularly noticeable in the XXI century.

Today, for most countries and their population is accessible stories about constitutional law, the most important constitutional developments and other constitutional and legal phenomena in the middle of the state and beyond. By distributing said information involved in national and international media (the media), which in the late XX - early XXI century. have become important actors constitutional relations. Given the scope of legitimate media and their impact on modern constitutional processes, the media should also be considered to be "watchdogs" of democracy and important institution of civil society.

It is concluded that the media as an institution of civil society - is the press, radio, television, the global Internet and other independent state entities that freely collect, store and disseminate information using oral, written or otherwise - of their choice, to highlight relevant to citizens and civil society issues of public life and ensure public control over the activities of public authorities and their officials.

Key words: *media (the media), constitutional and legal status of the media, civil society, civil society, the media as an institution of civil society.*